

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ**

ΙΟΥΝΙΟΣ 2007

**ΜΑΘΗΜΑ: ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**

**ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ**

**ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝΔΡΕΑΣ
ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ**

**ΟΝΟΜΑ: ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ-ΕΙΡΗΝΗ
Α.Μ.: 1340200100032**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

B. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

2. ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Γ. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

1. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ
ΑΣΚΗΣΗΣ

2. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΒΟΛΕΣ

3. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΛΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

4. ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΤΩΝ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Δ. ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Ε. ΑΡΧΕΣ ΠΟΥ ΔΙΕΠΟΥΝ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

1. ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

2. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ
ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

ΣΤ. ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

**Z. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ**

H. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Θ. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

I. SUMMARY

ΙΑ. ΛΗΜΜΑΤΑ

ΙΒ. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΙΓ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί η αναλυτική προσέγγιση του ζητήματος των περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων. Δεδομένου ότι συνταγματικά δικαιώματα και δημοκρατία βαδίζουν παράλληλα αλλά και ότι τα δικαιώματα δεν ασκούνται αδέσμευτα, η προβληματική των περιορισμών τους είναι κρίσιμη για τη σύγχρονη συνταγματική θεωρία αλλά και για την συνεπή εφαρμογή τους προς την επίλυση πρακτικών ζητημάτων. Για την ορθή θεώρηση του θέματος και την επαρκή κατανόηση των περιορισμών, σε μία εισαγωγική φάση, θα αναλυθεί η έννοια του συνταγματικού δικαιώματος στη σύγχρονη έννομη τάξη του κοινωνικού ανθρωπισμού καθώς και οι διακρίσεις τους με βάση τη ρυθμιζόμενη ύλη αλλά και την πηγή των κινδύνων. Με αυτές τις θεωρητικές βάσεις θα αναλυθεί το κυρίως μέρος που αφορά στους περιορισμούς των δικαιωμάτων. Καταρχήν θα οριοθετηθεί εννοιολογικά ο περιορισμός από άλλες έννοιες με τις οποίες συγχέεται, δηλαδή από τις υπόλοιπες δεσμεύσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων, από τις προσβολές και από τις οριοθετήσεις της άσκησής τους, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η κατανόηση της έννοιας και του περιεχομένου τους. Στη συνέχεια θα αναλυθούν τα είδη των περιορισμών, δηλαδή οι διακρίσεις τους, με κριτήριο την προέλευση, την έκταση, την αιτία επιβολής, την μορφή εμφάνισης, το περιεχόμενο του δικαιώματος το οποίο περιορίζουν και την έντασή τους. Αφού έχει αναλυθεί επαρκώς η έννοια και το περιεχόμενό τους, θα γίνει μία εκτενής αναφορά στις αρχές που διέπουν τη συστηματική των περιορισμών, σε συνδυασμό με τη θεωρία για την επιφύλαξη υπέρ του νόμου, και στους περιορισμούς τους, δηλαδή στα όρια που δεσμεύουν το νομοθέτη κατά την εισαγωγή περιορισμών των δικαιωμάτων. Έχοντας κατανοήσει τη βασική θεωρία για τους περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων, θα γίνει αναφορά στη σύγχρονη θεωρία της θεσμικής εφαρμογής των δικαιωμάτων, προκειμένου να αναδειχθεί η σημασία της θεματικής των περιορισμών τους. Στο τέλος θα παρατεθούν ορισμένες καταληκτικές διαπιστώσεις, σύντομη περίληψη της εργασίας, καθώς και στοιχεία νομολογίας.

B. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Στην μετά τη γαλλική επανάσταση νομική σκέψη επικράτησε η υποκειμενική νομική θεωρία και συνακόλουθα η υποκειμενική θεώρηση των δικαιωμάτων, που διαπλάσθηκαν ως «ατομικά», δηλαδή η θεώρησή τους ως δημόσια, αμυντικά δικαιώματα, αποκλειστικά αντικρατικής κατεύθυνσης, με μέγεθος στατικό και αποχωρισμένα από το θεσμικό περιβάλλον στο οποίο ασκούνται. Οι θέσεις αυτές διαμορφώθηκαν σε ανάλογες ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που σηματοδοτήθηκαν από την άνοδο και επικράτηση της αστικής τάξης, την κατάργηση των αυταρχικών καθεστώτων και του κρατικού παρεμβατισμού και την καθιέρωση του φιλελευθερισμού ως οικονομικοκοινωνικού συστήματος. Ωστόσο, σήμερα η εξέλιξη των σύγχρονων δημοκρατιών επέβαλε την αποϋποκειμενικοποίηση των δικαιωμάτων, την διαφοροποίηση από τις ατομικιστικές αρχές του οικονομικού λιμπεραλισμού και της ηθικής αυτοδυναμίας του ατόμου. Η σταδιακή δικαιοπολιτική μεταβολή είχε ως αποτέλεσμα τη μεταβολή της σύγχρονης έννομης τάξης σε κοινωνική ανθρωπιστική, στα πλαίσια της οποίας αναγκαία υπέστη μεταβολή και το νόημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων (Bedeutungswandel). Στο σύγχρονο δημοκρατικό, κοινωνικό, ανθρωπιστικό κράτος τα θεμελιώδη δικαιώματα από-οικομικοποιούνται, αντικειμενικοποιούνται, στρεφόμενα κατά κάθε απειλής¹, διευρύνονται ποιοτικά και ποσοτικά, καλύπτοντας νέες πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας, και αλλάζουν θέση στη συστηματική του δικαίου, αφού πλέον η έννομη τάξη είναι ενιαία, μονιστική κι όχι δυαδιστική.

Εγκαταλείποντας την ατομικιστική θεώρηση των δικαιωμάτων μεταβάλλεται η φύση τους και παράλληλα διευρύνεται το πεδίο εφαρμογής τους. Πλέον τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν ισχύον αντικειμενικό δίκαιο, κατοχυρώνοντας αντικειμενικές αρχές-θεσμούς, που ισχύουν για όλους τους φορείς, από τις οποίες (αρχές) απορρέουν υποκειμενικά δικαιώματα του εκάστοτε φορέα. Επιπρόσθετα τα δικαιώματα παύουν να έχουν αποκλειστικά αντικρατική κατεύθυνση, δηλαδή να εφαρμόζονται μόνο στη σχέση κράτους-πολίτη (γενική κυριαρχική σχέση). Η εφαρμογή τους επεκτείνεται στις σχέσεις του πολίτη με τους υπόλοιπους κοινωνούς του δικαίου (γενική διαπροσωπική σχέση), αλλά και στα πλαίσια ειδικότερων θεσμών ή εννόμων σχέσεων τόσο δημοσίου δικαίου (ειδικές κυριαρχικές

¹ Βλ. και Παπακωνσταντίνου Απ., Κοινωνική Δημοκρατία και Κοινωνικό Κράτος Δικαίου κατά το Σ1975/86/01, σελ. 340επ., όπου, μεταξύ άλλων αναφέρεται στην αλλοίωση του φιλελεύθερου χαρακτήρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, κάνοντας λόγο για σχετικοποίηση της ατομικιστικής τους θεώρησης.

σχέσεις) όσο και ιδιωτικού (ειδικές διαπροσωπικές σχέσεις)²³. Μεταβολή που εισήχθη ρητά από τον αναθεωρητικό νομοθέτη του 2001 με την τροποποίηση του άρθρου 25Σ, το οποίο ανάγει την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου σε οργανωτική βάση του πολιτεύματος (άρθρο 25§1εδ.α´) και επιβάλλει την εφαρμογή του γενικού περιεχομένου των συνταγματικών δικαιωμάτων σε όλες τις σχέσεις της ενιαίας έννομης τάξης⁴. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω (υπό Ε1) οι ειδικές σχέσεις, δηλαδή επιμέρους θεσμοί, έννομες σχέσεις ή καταστάσεις, είναι εκεί όπου κατεξοχήν τίθεται θέμα περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων.

2. ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η συστηματική τριμερής διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων που προτάθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από τον γερμανό νομικό Georg Jellinek είχε ως βάση την προέλευση της απειλής κατά του δικαιώματος και τα κατέτασσε σε ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά. Τα πρώτα περιέχουν εξαναγκασμό του κράτους σε αποχή (status negativus) και σε αυτά περιλαμβάνονται τα αμυντικά δικαιώματα, δηλαδή οι ατομικές ελευθερίες, τα δεύτερα συνιστούν έκφραση της δημοκρατικής αρχής και περιλαμβάνουν δικαιώματα συμμετοχής του ατόμου στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας (status activus) ενώ τα κοινωνικά περιέχουν εξαναγκασμό του κράτους σε πράξη, αξιώνοντας από αυτό παροχή, βοήθεια ή προστασία (status positivus). Ωστόσο η διάκριση αυτή δεν ανταποκρίνεται στη σύγχρονη έννομη τάξη⁵ και τη σημερινή λειτουργία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεδομένης της αλληλεξάρτησης των δικαιωμάτων και της ρευστότητας της κατηγοριοποίησης αυτής, αφού στο ίδιο δικαίωμα είναι δυνατό να εντοπισθούν τόσο στοιχεία ελευθερίας (negativus) όσο και στοιχεία αξίωσης παροχής (positivus) ή συμμετοχής (activus)⁶.

Στα πλαίσια της μεταβολής της έννομης τάξης και του νοήματος των δικαιωμάτων, προσφορότερη προτείνεται η διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά με κριτήριο την

² Βλ. Κασσιμάτη Γ., Θεμελιώδη δικαιώματα και Κοινωνικό Κράτος, σελ. 101 επ., όπου αναφερόμενος στην προβληματική της τριτενέργειας, διαπιστώνει ότι έχει λανθασμένη αφετηρία, αφού εκκινεί από την παραδοχή του δυαδισμού κράτους και κοινωνίας, αντιμετωπίζει τον ιδιώτη ως τρίτο απέναντι στο κράτος αναφορικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, βασίζεται σε αστικολογική θεώρηση των δικαιωμάτων και ότι παρά τις αμφισβητήσεις (Nipperdey) έχει επικρατήσει ως όρος.

³ Βλ. BVerfGE 7,198 (205), απόφαση Lüth, καθώς και BVerfGE 13,318(325) και 34,269(280), όπου το γερμανικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο τονίζει τον χαρακτήρα των ατομικών δικαιωμάτων ως αντικειμενικών αξιολογικών αρχών που ισχύουν σε όλες τις περιοχές του δικαίου.

⁴ Βλ. Βενιζέλο Ευ., Το αναθεωρητικό κεκτημένο, σελ.137, όπου γίνεται λόγος για άμεση εφαρμογή του Συντάγματος σε όλους τους δικαιοκούς κλάδους («πρωτενέργεια») αντί για τριτενέργεια.

⁵ Βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ.67, ο οποίος παραδέχεται ότι η κλασική τριμερής διάκριση διαμορφώθηκε στα πλαίσια του φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα, αλλά καταλήγει ότι διατηρήθηκε παρά τη μεταβολή των συνθηκών υπό τις οποίες διαμορφώθηκε.

⁶ Βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ.74, ο οποίος διαπιστώνει το μη στεγανό της κλασικής τριμερούς διάκρισης και κάνει λόγο για «αλληλεξάρτηση δικαιωμάτων».

ρυθμιζόμενη ύλη⁷. Τα πρώτα είναι τα δικαιώματα που απορρέουν από το μητρικό δικαίωμα της συμμετοχής στην πολιτική ζωή της χώρας (άρθρο 4§1). Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι δικαιώματα υπόστασης που έχουν ως αντικείμενο αναγκαία για την επιβίωση και προσωπική ανάπτυξη των προσώπων αγαθά και έχουν σκοπό να εξασφαλίσουν σε όλους ένα κατώτατο όριο διαβίωσης (Existenzminimum) που όμως οφείλει να ανταποκρίνεται στη σημερινή πολιτισμική στάθμη. Τα οικονομικά δικαιώματα είναι τα συνταγματικά δικαιώματα που αναφέρονται στη γενικότερη δραστηριότητα του ανθρώπου στον οικονομικό χώρο.

Παράλληλα με την παραπάνω διάκριση, προτείνεται και μία νέα προς αντικατάσταση της παραδοσιακής σε ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά, που αναφέρεται στην πηγή των απειλών που πλήττουν τα δικαιώματα. Ωστόσο η διάκριση αυτή δεν στεγανοποιεί τα δικαιώματα σε διακριτές κατηγορίες αλλά συνιστά διάκριση του λειτουργικού περιεχομένου όλων των δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από τη ρυθμιζόμενη από αυτά ύλη⁸. Έτσι σε κάθε δικαίωμα ενυπάρχει αμυντικό, προστατευτικό και διεκδικητικό περιεχόμενο. Το πρώτο ενεργοποιείται για την απόκρουση απειλών και επιθέσεων που προέρχονται από ενέργειες τόσο του κράτους όσο και των ιδιωτών. Το δεύτερο απευθύνεται μόνο προς το κράτος και ενεργοποιείται ως αξίωση για παροχή προστασίας, βοήθειας για την απόκρουση προσβολής και αποκατάστασης της βλάβης. Το διεκδικητικό περιεχόμενο περιέχει αξίωση για διασφάλιση των μέσων και διαδικασιών, προκειμένου να είναι δυνατή η απόλαυση των δικαιωμάτων. Ενώ τα δικαιώματα στην αμυντική τους διάσταση στρέφονται *erga omnes* (και μετά την αναθεώρηση του 2001, πλέον ρητά στο άρθρο 25§1εδ.γ'Σ), δηλαδή κατά δημόσιας ή ιδιωτικής εξουσίας, στην προστατευτική τους διάσταση σχετικοποιούνται στρεφόμενα μόνο προς το κράτος, ενώ στην διεκδικητική τους διάσταση στρέφονται επίσης μόνο προς το κράτος, όπου αυτό είναι δυνατό, μέσω συνταγματικά κατοχυρωμένων διαδικασιών, όπως η εκλογική, ή μέσω προστατευόμενων θεσμών, όπως η απεργία.

Μία άλλη δομική διάκριση, που όπως η παραπάνω (σε αμυντικό, προστατευτικό και διεκδικητικό περιεχόμενο) ενυπάρχει σε κάθε συνταγματικό δικαίωμα, είναι η δομική διάκριση του κάθε δικαιώματος σε πυρήνα και σε περιφέρεια⁹. Ο πυρήνας περιλαμβάνει ό,τι αναφέρεται στην κτήση του εκάστοτε δικαιώματος, δηλαδή το προστατευόμενο έννομο αγαθό (αντικειμενικό στοιχείο) όπως προσδιορίζεται εννοιολογικά από το συντακτικό ή κοινό νομοθέτη, καθώς και την ικανότητα κτήσης (υποκειμενικό στοιχείο) που αναγνωρίζει το δίκαιο στον εκάστοτε φορέα. Πρακτικά ο πυρήνας από τη μία αποτελεί το ελάχιστο περιεχόμενο του δικαιώματος, του οποίου η συρρίκνωση απαγορεύεται από το δίκαιο, ενώ από την άλλη (ως κτήση) αποτελεί τη νομική σύνδεση δικαιώματος και φορέα. Το δεύτερο δομικό στοιχείο, η περιφέρεια, ταυτίζεται με την άσκηση του δικαιώματος, δηλαδή, την απόλαυση, διάθεση και προστασία του δικαιώματος, με την ενεργοποίηση της εξουσίας που αυτό παρέχει στο φορέα, και περιλαμβάνει την ικανότητα άσκησης, δηλαδή την ικανότητα υλοποίησης του κανονιστικού περιεχομένου του δικαιώματος, την ελευθερία άσκησης, δηλαδή την επιλογή υλοποίησης του δικαιώματος και των συνθηκών άσκησης, και, τέλος, τις

⁷ Βλ. Δημητρόπουλο Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος*, σελ.136επ.

⁸ Βλ. Δημητρόπουλο Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος*, σελ.148επ.

⁹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος*, σελ.101επ., 159επ.

οριοθετήσεις άσκησης, δηλαδή το απώτατο όριο του μέγιστου δυνατού περιεχομένου του δικαιώματος. Στην ουσία η άσκηση αφορά στην ενεργοποίηση και υλοποίηση της εξουσίας, αποτελώντας, όταν αυτό δεν συρρικνώνεται, το μέγιστο δυνατό περιεχόμενο του δικαιώματος που όμως δεν μπορεί να εξέλθει των ορίων που χαράσσουν οι γενικές οριοθετήσεις άσκησης.

Γ. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

1. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΑΣΚΗΣΗΣ

Κρίσιμη για την κατανόηση της έννοιας των περιορισμών είναι η διάκριση από τις οριοθετήσεις των δικαιωμάτων. Οι τελευταίες (γενικές οριοθετήσεις άσκησης) συνιστούν το εξωτερικό όριο του εκάστοτε συνταγματικού δικαιώματος, με το οποίο το δικαίωμα καθορίζεται ως προς το περιεχόμενο. Αποτελεί μία απλή νομική ρύθμιση, με τη μορφή γενικού κανόνα (ενίοτε επαναλαμβανόμενου εντός συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης που κατοχυρώνει συγκεκριμένο δικαίωμα), η οποία δεν συρρικνώνει το δικαίωμα, αλλά καθορίζει τα άκρα όρια της νόμιμης άσκησής του^{10 11}. Έτσι λειτουργεί ως όριο που διαχωρίζει τη νόμιμη άσκηση του δικαιώματος, του οποίου η υπέρβαση αποδοκιμάζεται από το δίκαιο. Εσωτερικά προσδιορίζουν το χώρο ελεύθερης δράσης του ατόμου, ανάλογα με το ασκούμενο δικαίωμα, ενώ εξωτερικά σηματοδοτούν την έξοδο από τα επιτρεπόμενα όρια δράσης και συνεπώς την αποδοκιμαστέα δράση. Χαρακτηριστικά των οριοθετήσεων άσκησης είναι αφενός η καθολικότητα, δηλαδή η εφαρμογή σε όλα τα συνταγματικά δικαιώματα, δυνάμει γενικών ρητρών, και αφετέρου η γενική ισχύς τους, δηλαδή η μόνιμη (όχι έκτακτη) εφαρμογή τους αναφορικά με τη

¹⁰ Βλ. Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ.138επ., ο οποίος επίσης διακρίνει μεταξύ γνήσιων περιορισμών και εγγενών περιορισμών. Οι τελευταίοι δεν είναι περιορισμοί αλλά εννοιολογικοί προσδιορισμοί του περιεχομένου του δικαιώματος και σύμφωνα με το συγγραφέα ενδέχεται να υποκρύπτεται πίσω τους επιλογή του συντακτικού νομοθέτη, αλλά και να οδηγούν σε περιορισμό της εμβέλειας του δικαιώματος.

¹¹ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ.65επ., ο οποίος εντάσσει στη θεματική των περιορισμών τις οριοθετήσεις με τον όρο «γενικοί περιορισμοί», περιλαμβάνοντας σε αυτούς την αναστολή δικαιωμάτων του άρθρου 48§1ή2Σ, τις συνταγματικές υποχρεώσεις των άρθρων 4§§5,6 , 51§5 , 120§4 , 18§3 , 22§4 και επικουρικά όλων το άρθρο 25§4 (εδώ ως ρήτρα κοινωνικότητας), καθώς και την απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος του άρθρου 25§3Σ (εδώ ως ρήτρα χρηστότητας).

δράση όλων των φορέων, ενεργώντας στη γενική (κυριαρχική ή διαπροσωπική) σχέση.

Ειδικότερα οι γενικές οριοθετικές ρήτρες των συνταγματικών δικαιωμάτων (άρθρα 5§1 αλλά και 25Σ) είναι τα δικαιώματα των άλλων (ρήτρα κοινωνικότητας), η συνταγματική νομιμότητα (ρήτρα νομιμότητας) και τα χρηστά ήθη (ρήτρα χρηστότητας). Η ρήτρα της κοινωνικότητας¹² επιβάλλει την κοινωνική οριοθέτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων ως προς το γενικό τους περιεχόμενο, στα πλαίσια της κοινωνικής συμβίωσης. Αναλύεται μάλιστα στην οριοθέτηση απέναντι στα δικαιώματα των άλλων φορέων του άρθρου 5§1Σ και στη οριοθέτηση απέναντι στο γενικό κοινωνικό συμφέρον¹³ ¹⁴(άρθρο 25§1εδ.α΄ και 25§2Σ) ως ενότητα, όπως αυτή συνάγεται από την ενότητα της έννομης τάξης (πλέον ρητά κατοχυρωμένη στο άρθρο 25§1εδ.γ΄Σ) και τον συγκερασμό προσωπικού και κοινωνικού συμφέροντος. Η ρήτρα της συνταγματικής νομιμότητας επιβάλλει την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων (αλλά και την δράση των κρατικών οργάνων) μέσα στα πλαίσια που διαγράφει το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι με αυτό νόμοι (άρθρο 5§1Σ αλλά και 120§2Σ). Τέλος η ρήτρα της χρηστότητας επιτάσσει την άσκηση των δικαιωμάτων στα πλαίσια έντιμης συμπεριφοράς που ενισχύει την εμπιστοσύνη μεταξύ των κοινωνιών (άρθρο 5§1Σ αλλά και σε επιμέρους δικαιώματα) και απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος¹⁵, δηλαδή την καταρχήν νομότυπη αλλά υπερβολική άσκηση που εκφεύγει του σκοπού του δικαιώματος (άρθρο 25§3Σ). Παρά τη δυνατότητα συστηματοποίησης των γενικών οριοθετικών ρητρών της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στην πραγματικότητα αυτές συχνά αλληλοεπικαλύπτονται και αλληλοσυμπληρώνονται. Εξάλλου σε πολλές επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος που κατοχυρώνουν δικαιώματα, περιλαμβάνονται ειδικές οριοθετήσεις που ουσιαστικά εξειδικεύουν τις γενικές (άρθρο 106§2Σ, 16Σ, 13§2εδ.γ΄Σ, 93§2Σ).

2. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΒΟΛΕΣ

Μία δεύτερη διάκριση πρέπει να γίνει σε σχέση με τις προσβολές των συνταγματικών δικαιωμάτων. Προσβολή είναι κάθε ανεπίτρεπτη ανθρωπογενής επέμβαση στο αμυντικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων. Η επέμβαση αυτή μπορεί να συνιστά ανθρώπινη πράξη και γενικότερα

¹² Βλ. Δαγτόγλου Π. Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α΄, σελ. 142, ο οποίος εντάσσει τις (εδώ) ρήτρες χρηστότητας και κοινωνικότητας στις έννοιες του «κοινωνικού περιορισμού των συνταγματικών δικαιωμάτων» και της «απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος» αντίστοιχα, αλλά χωρίς να τις εντάσσει στους γνήσιους περιορισμούς.

¹³ Βλ. ΣτΕ 496 και 602/36 καθώς και ΣτΕ 2438/66, οι οποίες δέχθηκαν την αίτηση ακύρωσης αλλοδαπών που διέμεναν στην Ελλάδα και των οποίων αίτηση παράτασης διαμονής απορρίφθηκε για λόγους «κοινωνικού συμφέροντος» δυνάμει του ν.4310/1929, τη συνδρομή των οποίων δεν διαπίστωσε το ΣτΕ.

¹⁴ Βλ. Χρυσόγону Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ. 88, όπου αναφερόμενος στους περιορισμούς των περιορισμών των δικαιωμάτων επισημαίνει ότι η ένταξη του δημόσιου ή κοινωνικού συμφέροντος λανθασμένα γίνεται αντικείμενο επίκλησης ως περιορισμός των περιορισμών.

¹⁵ Βλ. Εφ. Δωδεκανήσων 30/81, Νομ. Βήμα 1982, 481/483

πραγματική κατάσταση που συρρικνώνει αδικαιολόγητα και αθέμιτα το δικαίωμα. Είναι δηλαδή αθέμιτοι περιορισμοί *lato sensu* (δεσμεύσεις) που δεν θεμελιώνονται σε αντικειμενική αιτιώδη συνάφεια του παρεμποδιζόμενου δικαιώματος και της σχέσης εντός της οποίας ασκείται ή που δικαιολογούνται μεν από την ύπαρξη τέτοιου κοινού αντικειμενικού συνδέσμου, αλλά υπερβαίνουν το αναγκαίο και πρόσφορο μέτρο, κατά παράβαση της αρχής της αναλογικότητας¹⁶. Ο προσβάλλον το δικαίωμα μπορεί να είναι ιδιώτης αλλά η κρατική εξουσία, είτε με ενέργειές της είτε με πράξεις των οργάνων της, δηλαδή νόμους, κανονιστικές ή ατομικές διοικητικές πράξεις ή δικαστικές αποφάσεις. Η προσβολή ενεργοποιεί το αμυντικό περιεχόμενο του παρεμποδιζόμενου δικαιώματος τόσο στα πλαίσια της γενικής σχέσης όσο και στα πλαίσια των ειδικότερων σχέσεων, κυριαρχικών ή διαπροσωπικών.

3. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΛΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Οι απλές επιδράσεις είναι επίσης δεσμεύσεις που υφίστανται τα συνταγματικά δικαιώματα εξαιτίας της δράσης (υλικών ενεργειών ή κρατικών πράξεων) άλλων προσώπων που ενεργούν είτε ως ιδιώτες είτε ως δημόσια εξουσία¹⁷. Είναι δηλαδή ανθρωπογενείς επεμβάσεις ως αποτέλεσμα ελεύθερης και νόμιμης δραστηριοποίησης στον ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό ή οικονομικό χώρο και εντός των πλαισίων της γενικής σχέσης, κυριαρχικής ή διαπροσωπικής. Στη περίπτωση των απλών επιδράσεων δεν τέμνονται οι κύκλοι δράσης των ατόμων, όπως συμβαίνει στις προσβολές, αλλά δεν έχουν νομικές επιπτώσεις, δηλαδή δεν θίγουν το νομικό προστατευτικό κύκλο του δικαιώματος και, κατά συνέπεια, ούτε τη νομική κατάσταση του φορέα. Ενδεχομένως βέβαια, επηρεάζουν την πραγματική κατάστασή του, αλλά δεν συρρικνώνουν σε καμία περίπτωση την περιφέρεια του δικαιώματος. Το θεμιτό των απλών επιδράσεων οφείλεται στη συνδρομή αντικειμενικών όρων που τις δικαιολογούν και νομικά έχουν τη μορφή υλικής ενέργειας είτε απλής ρύθμισης (νόμος, διοικητική πράξη ή δικαστική απόφαση) της νόμιμης άσκησης ή των οριοθετήσεων ή της περιοχής εκτός του κύκλου του δικαιώματος είτε αντανakλαστικές ρυθμίσεις που αφορούν δικαιώματα ή συνταγματικούς θεσμούς και έμμεσα επηρεάζουν την πραγματική κατάσταση του φορέα.

¹⁶ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Συνταγματικά δικαιώματα- Γενικό Μέρος, σελ.208

¹⁷ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό μέρος, σελ. 198επ.

4. ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Αφού εξετάστηκαν οι έννοιες με τις οποίες συγγέονται συχνά οι περιορισμοί, είναι δυνατή πλέον η ικανοποιητική ανάλυση του νοήματός τους. Οριζόμενος *lato sensu* ο περιορισμός είναι η ανθρωπογενής συρρίκνωση του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος (κτήσης ή άσκησης). Ο ορισμός αυτός είναι ευρύς και δεν περιλαμβάνει την αξιολόγηση της δράσης που συρρικνώνει τον προστατευτικό κύκλο του δικαιώματος, εντάσσοντας στην έννοια του περιορισμού και τις προσβολές των δικαιωμάτων. Το δεοντολογικό στοιχείο που διαφοροποιεί από τις προσβολές είναι το επιτρεπτό των (απλών) περιορισμών. Έτσι ακριβολογώντας (απλώς) περιορισμός είναι η επιτρεπόμενη συρρίκνωση του γενικού περιεχομένου του συνταγματικού δικαιώματος που ασκείται εντός ειδικής σχέσης, οφειλόμενη (η συρρίκνωση) σε θεμιτή υλική ενέργεια ιδιώτη ή κρατικού οργάνου είτε σε πράξη κρατικού οργάνου¹⁸.

Αναλυτικότερα ο περιορισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων προέρχεται πάντα από ανθρώπινη ενέργεια, δηλαδή δράση ιδιώτη ή κρατικού οργάνου ή πράξη κρατικού οργάνου. Φυσικές δεσμεύσεις μπορούν να αποτελέσουν περιορισμό, εφόσον προβλέπονται και σε κανόνα δικαίου. Η ενέργεια αυτή πρέπει να συνεπάγεται επιτρεπόμενη συρρίκνωση του συνταγματικού δικαιώματος, δηλαδή θεμιτή ελάττωση του γενικού περιεχομένου του, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί μετά από την οριοθέτησή του δικαιώματος. Το θεμιτό της συρρίκνωσης συνίσταται στο ότι αυτή έχει νόμιμη αιτία και γι' αυτό επιτρέπεται από το δίκαιο (σε αντίθεση με τις προσβολές), είτε ρητά προβλεπόμενη είτε συναγόμενη, και σε κάθε περίπτωση επιβάλλεται από τη φύση των πραγμάτων, δηλαδή είναι αναγκαίο αποτέλεσμα της αντικειμενικής αιτιώδους συνάφειας μεταξύ του δικαιώματος και της σχέσης στα πλαίσια της οποίας ασκείται. Σε αντίθεση με τις οριοθετήσεις είναι έκτακτη ρύθμιση και αφορά συγκεκριμένο δικαίωμα και ορισμένες περιπτώσεις εφαρμογής του, ποτέ δε στα πλαίσια της γενικής κυριαρχικής ή διαπροσωπικής σχέσης. Εκτός από την πραγματική του διάσταση, δηλαδή τον περιορισμό του φορέα, έχει και κανονιστική διάσταση, δηλαδή περιέχεται σε περιοριστική ρύθμιση του νόμου. Το δίκαιο προβλέπει την προσωρινή συρρίκνωση της προστασίας και της εξουσίας που παρέχει στον φορέα το δικαίωμα, το οποίο μετά την εφαρμογή του περιορισμένου στο συγκεκριμένο θεσμό επανέρχεται στην αρχική του κατάσταση.

Ενώ λοιπόν οι οριοθετήσεις είναι γενικοί και μόνιμοι προσδιορισμοί του γενικού περιεχομένου που αναφέρονται στη γενική σχέση, οι απλοί περιορισμοί είναι έκτακτη ελάττωση του περιεχομένου αυτού για συγκεκριμένο δικαίωμα ορισμένου φορέα (με εξαίρεση την αναστολή λόγω κατάστασης πολιορκίας του άρθρου 48Σ) και στα πλαίσια συγκεκριμένης έννομης σχέσης ή θεσμού (δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου). Επίσης σε αντίθεση με τις προσβολές συνιστά θεμιτή και όχι απαγορευμένη συρρίκνωση, αφού δικαιολογείται από την ύπαρξη κοινού αντικειμενικού στοιχείου μεταξύ του περιοριζόμενου δικαιώματος και της σχέσης εντός της

¹⁸ Βλ. Δημητρόπουλο Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος*, σελ. 200επ.

οποίας αυτό εφαρμόζεται. Τέλος, σε αντιδιαστολή με τις απλές επιδράσεις που δεν συνεπάγονται ελάττωση του γενικού περιεχομένου, οι περιορισμοί συνεπάγονται μείωση της εξουσίας που απονέμει το δικαίωμα και υποχώρηση των ορίων του δικαιώματος.

Δ. ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν παρουσιάζουν την ίδια έκταση και ένταση ούτε εμφανίζονται πάντα με την ίδια μορφή, γι' αυτό και είναι χρήσιμη η κατηγοριοποίηση τους με βάση διαφορετικά κριτήρια¹⁹, προκειμένου να γίνεται ευκολότερος ο εντοπισμός τους κατά την επίλυση των πρακτικών ζητημάτων εφαρμογής των δικαιωμάτων.

Καταρχήν βασική είναι η διάκριση σε περιορισμούς κτήσης και άσκησης, με κριτήριο την ένταση του κάθε περιορισμού. Οι περιορισμοί κτήσης επιβαρύνουν τον πυρήνα του δικαιώματος και επηρεάζουν τη νομική κατάσταση του φορέα, δηλαδή συνεπάγονται την έκπτωση του φορέα από κάποιο δικαίωμα. Ειδικότερα μπορεί να αναλυθεί στην μη αναγνώριση συγκεκριμένου δικαιώματος σε κατηγορία φορέων, δηλαδή στην εξαρχής μη απονομή δικαιώματος (πρωτογενής) και στην προσωρινή στέρηση, δηλαδή πλήρη πλην προσωρινή συρρίκνωση ήδη απονεμημένου δικαιώματος (δευτερογενής). Αντίθετα η κατάργηση, δηλαδή η οριστική και ολοκληρωτική στέρηση του δικαιώματος, που συνεπάγεται την πλήρη και μόνιμη συρρίκνωσή του με αποτέλεσμα την εξαφάνισή του, δεν μπορεί να ενταχθεί στους περιορισμούς. Οι περιορισμοί άσκησης επιβαρύνουν την περιφέρεια του δικαιώματος και επιδρούν στην ικανότητα άσκησης (όχι όμως στο νομικό καθεστώς του φορέα, δηλαδή στην ικανότητα κτήσης) ή στους όρους ελεύθερης άσκησης του δικαιώματος. Οι περιορισμοί στην ικανότητα άσκησης συνίστανται σε νομοθετική επέμβαση που αφαιρεί την παρεχόμενη συνταγματική προστασία ή απαγορεύει συγκεκριμένη άσκηση του δικαιώματος. Εδώ εντάσσεται η απαγόρευση εφάπαξ άσκησης, δηλαδή ο περιορισμός συγκεκριμένης άσκησης που δεν θίγει το δικαίωμα, η απαγόρευση συγκεκριμένης άσκησης, καθώς και η προσωρινή άρση προστασίας, δηλαδή η εφάπαξ ή προσωρινή άρση της συνταγματικής προστασίας προκειμένου να επιτραπεί το αντίθετο από αυτό που το περιοριζόμενο δικαίωμα κατοχυρώνει. Η δεύτερη ομάδα περιορισμών στην

¹⁹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος, σελ. 209επ.

ικανότητα άσκησης περιλαμβάνει την προσθετική επέμβαση του νομοθέτη, με την οποία εισάγονται προϋποθέσεις για την απόκτηση της νομικής ικανότητας άσκησης, δυσχεραίνοντας την άσκηση του δικαιώματος. Οι περιορισμοί στους όρους άσκησης περιλαμβάνουν ρυθμίσεις που αναφέρονται στον τρόπο, το χρόνο ή τον τόπο άσκησης, δηλαδή περιορίζουν την ελευθερία επιλογής των συνθηκών άσκησης του δικαιώματος.

Μία δευτέρα διάκριση που αφορά στη μορφή εμφάνισης των περιορισμών, είναι αυτή που διαχωρίζει ανάμεσα σε γνήσιους περιορισμούς και οιονεί περιορισμούς (ή ψευδοπεριορισμούς). Ενώ οι γνήσιοι περιορισμοί είναι όντως συρρικνώσεις του δικαιώματος, δηλαδή υποχώρηση από τη νόμιμη γραμμή άσκησης, οι οιονεί περιορισμοί είναι απλές επιδράσεις που εμφανίζονται ως απαγορεύσεις και γι' αυτό συχνά εκλαμβάνονται ως περιορισμοί. Στην πραγματικότητα δεν είναι περιορισμοί, αλλά απαγορεύσεις συμπεριφορών που βρίσκονται εκτός της προστατευτικής περιφέρειας του δικαιώματος, δηλαδή εξουσίες που δεν είχαν ποτέ απονεμηθεί. Πρακτικά αφορούν συνήθως είτε απαγορευμένη ή παράνομη συμπεριφορά, η οποία ούτως ή άλλως αποδοκιμάζεται από το δίκαιο και υπερβαίνει τη νόμιμη άσκηση του δικαιώματος είτε συμπεριφορά που δεν εμπίπτει στους εννοιολογικούς προσδιορισμούς²⁰ του δικαιώματος. Ωστόσο περιορισμός σε αθέμιτη ή μη προστατευόμενη συμπεριφορά δε νοείται, γι' αυτό και πρέπει να αντιδιαστέλλονται από τους αληθείς ή γνήσιους περιορισμούς.

Με κριτήριο τον λόγο (causa) των περιορισμών, αυτοί μπορούν να διακριθούν σε κυρωτικούς ή λειτουργικούς. Οι κυρωτικοί περιορισμοί είναι διατάξεις που προβλέπουν κυρώσεις και επιβάλλονται λόγω παράνομης ενέργειας του φορέα του δικαιώματος, δηλαδή παράβασης απαγορευτικής διάταξης ή υπέρβασης των επιτρεπτών ορίων άσκησης. Στην περίπτωση αυτή ο φορέας του περιοριζόμενου δικαιώματος μεταβαίνει από τη γενική σε κάποια ειδική σχέση, συνήθως την ποινική ή πειθαρχική, στα πλαίσια της οποίας προβλέπεται και δικαιολογείται ο περιορισμός. Οι λειτουργικοί περιορισμοί επιβάλλονται από το νομοθέτη προκειμένου να εξασφαλισθεί η λειτουργία συνταγματικά προστατευόμενων θεσμών και εννόμων σχέσεων. Με βάση το κριτήριο του περιεχομένου των περιορισμών, μπορούν να καταταχθούν σε ουσιαστικούς, δηλαδή αναφερόμενους στο περιεχόμενο δικαιώματος, από το οποίο εισάγουν αποκλίσεις, ή διαδικαστικούς, δηλαδή αναφερόμενους σε διαδικασία. Όταν ο περιορισμός απαγορεύει στο φορέα τη διενέργεια πράξης που συνιστά υλοποίηση δικαιώματος και υπό κανονικές συνθήκες θα επιτρεπόταν, τότε είναι ενεργητικός, ενώ αν εξαναγκάζει το φορέα να ανεχθεί πράξεις άλλων φορέων εντός της προστατευτικής περιοχής του δικαιώματός του, τις οποίες κατά κανόνα θα μπορούσε να αποκρούσει, χαρακτηρίζεται παθητικός περιορισμός. Επίσης περιορισμοί που σχετίζονται με τη διάρκεια ή το χρονικό σημείο άσκησης δικαιώματος, θεωρούνται χρονικοί, αν σχετίζονται με τις ιδιότητες των περιοριζόμενων φορέων, είναι υποκειμενικοί και αν προβλέπονται ανεξαρτήτως ιδιοτήτων για όλους τους φορείς, ονομάζονται αντικειμενικοί. Με κριτήριο την έκταση μπορούν να διακριθούν σε μερικούς, που περιορίζουν τμήμα του δικαιώματος, και σε συνολικούς, που περιορίζουν όλο το γενικό περιεχόμενο και, εφόσον είναι

²⁰ Βλ. Εφ.Αθηνών 1190/1987, ΤοΣ 1987, στην οποία το δικαστήριο απεφάνθη ότι δεν είναι σύνομη η ίδρυση σωματείου με την ονομασία «Διεθνής Ένωση για την Συνειδητοποίηση του Κρίσνα», δεδομένου ότι δεν συνιστά γνωστή θρησκεία και συνεπώς δεν εμπίπτει στον εννοιολογικό προσδιορισμό του προστατευόμενου από το άρθρο 13Σ αγαθού.

οριστικοί, συνεπάγονται κατάργησή του, ενώ με βάση τη μορφή της ενέργειας που τους επιβάλλει, χαρακτηρίζονται νομικοί, δηλαδή επιβαλλόμενοι από κανόνα, είτε πραγματικοί, δηλαδή προκαλούμενοι από ενέργεια κρατικού οργάνου ή ιδιώτη.

Βασική είναι η διάκριση με βάση την πηγή προέλευσης, δηλαδή με το αν προβλέπονται στο συνταγματικό κείμενο ή αν εξειδικεύονται και σε κοινό νόμο, οπότε χαρακτηρίζονται συνταγματικοί ή νομοθετικοί αντίστοιχα. Δεδομένης της βασικής αρχής της συνταγματικής πρόβλεψης των περιορισμών (άρθρο 25§1εδ.δ'), στην πραγματικότητα δεν υφίσταται αποκλειστικά νομοθετικός περιορισμός συνταγματικού δικαιώματος, αφού επιβάλλεται να υπάρχει συνταγματική θεμελίωση των περιορισμών, τους οποίους στη συνέχεια εξειδικεύει και αναπαράγει ο κοινός νομοθέτης, είτε στα πλαίσια επιφύλαξης υπέρ του νόμου είτε στα πλαίσια της γενικής νομοθετικής αρμοδιότητάς του τηρώντας την αρχή του αιτιώδους των περιορισμών (βλ. παρακάτω υπό Ε).

Τέλος ανάλογα με τη μορφή εμφάνισης οι περιορισμοί διακρίνονται σε ρητούς ή σιωπηρούς. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για *expressis verbis* προβλεπόμενους στο Σύνταγμα περιορισμούς που αναλύονται περαιτέρω από τον κοινό νομοθέτη. Στην δεύτερη περίπτωση οι περιορισμοί δεν διατυπώνονται αυτοτελώς στο συνταγματικό κείμενο όπως οι ρητοί, αλλά προκύπτουν από τη συστηματική ερμηνεία και συνεφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων (δεν θεωρούνται συνεπώς άγραφο δίκαιο) και στα πλαίσια της αρχής του αιτιώδους των περιορισμών.

Ε. ΑΡΧΕΣ ΠΟΥ ΔΙΕΠΟΥΝ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ²¹

1. ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

Βάση της εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι η αρχή της βασικής ισχύος τους, δηλαδή η εφαρμογή τους ως προς όλο το περιεχόμενο και σε όλες τις έννομες σχέσεις, κατ' επιταγή του άρθρου 25§1εδ.γ'Σ. Καταρχήν δηλαδή όλα τα συνταγματικά δικαιώματα αδιακρίτως εφαρμόζονται ως προς όλο το γενικό αμυντικό τους περιεχόμενο τόσο στα πλαίσια της γενικής κυριαρχικής και διαπροσωπικής σχέσης, όσο και εντός θεσμών ή έννομων σχέσεων δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. Εξαιρέση στην αρχή αυτή εισάγεται με την αρχή του αιτιώδους των περιορισμών που υφίστανται τα συνταγματικά δικαιώματα κατά την άσκησή τους εντός

²¹ Βλ. Δημητρόπουλο Α., Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος, σελ. 217επ.

συνταγματικά κατοχυρωμένων θεσμών. Δεδομένου ότι το Σύνταγμα αναγνωρίζει και προστατεύει ταυτόχρονα δικαιώματα των φορέων και θεσμούς ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, η εφαρμογή των πρώτων ως προς όλο το περιεχόμενό τους όταν ασκούνται εντός τέτοιων θεσμών θα είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση των τελευταίων. Για το σκοπό αυτό και ως λογική συνέπεια της βασικής ισχύος των συνταγματικών δικαιωμάτων, επιβάλλεται η θεσμική προσαρμογή των δικαιωμάτων, δηλαδή η εφαρμογή του περιεχομένου τους συρρικνωμένου, εφόσον εντοπίζεται κοινό αντικειμενικό στοιχείο στη φυσική σχέση δικαιώματος και θεσμού. Εφόσον τα θεμελιώδη δικαιώματα εφαρμόζονται στα πλαίσια θεσμών και εννόμων σχέσεων και αφού προσδιορισθεί το περιεχόμενό τους, εντοπίζεται το κοινό αντικειμενικό στοιχείο που συνδέει υποκειμενικό δικαίωμα με θεσμό, το οποίο θα επιτρέψει τον περιορισμό του δικαιώματος και επιπλέον θα προσδιορίσει το μέτρο του περιορισμού αυτού. Αυτονόητο είναι ότι στην κατάφαση του επιτρεπτού του περιορισμού πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι εξωτερικοί αντικειμενικοί όροι της λειτουργίας θεσμών και δικαιωμάτων που ενδέχεται να συντρέχουν στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, τα οποία μπορούν να άρουν το αιτιώδες των περιορισμών, συνεπώς και τη νομιμότητά τους.

Συνέπεια των προαναφερθέντων αρχών, δηλαδή της βασικής ισχύος και του αιτιώδους των περιορισμών, είναι η απαγόρευση των περιορισμών στη γενική κυριαρχική και διαπροσωπική σχέση²², δεδομένης της ευρύτητάς τους και του γεγονότος ότι αφορούν σε όλους τους φορείς, κράτος και κοινωνία. Αυτή ακριβώς η ευρύτητα επιτρέπει την εφαρμογή ολόκληρου του γενικού αμυντικού περιεχομένου στη γενική σχέση, στην οποία μόνο για οριοθετήσεις άσκησης μπορεί να γίνεται λόγος.

Σε αντίθεση με τη γενική σχέση, ο κατεξοχήν χώρος εφαρμογής του αιτιώδους των περιορισμών και της θεσμική εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι οι ειδικές σχέσεις και οι θεσμοί, δηλαδή οι ειδικές διαπροσωπικές και κυριαρχικές σχέσεις. Στις τελευταίες, με στενότερο εύρος εφαρμογής σε σχέση με τα δικαιώματα, και εξίσου προστατευόμενες συνταγματικά με τα δικαιώματα, επιτρέπεται και επιβάλλεται ο (θεμιτός και προκύπτων κατά το μέτρο από το κοινό αντικειμενικό στοιχείο) περιορισμός του δικαιώματος κατά την εφαρμογή του. Σε αυτές είναι δυνατός ο περιορισμός που προκύπτει από τη φύση του ζεύγους δικαιώματος-θεσμού και του κοινού αντικειμενικού στοιχείου που τα συνδέει. Αυτό συμβαίνει κυρίως στην περίπτωση σύμφυτων ζευγών, δηλαδή σε δικαιώματα και σχέσεις που εντάσσονται στην ίδια βιοτική περιοχή, παρουσιάζουν ουσιαστική ενότητα και οι αντιθέσεις εντός τους είναι πάντα ομοιογενείς. Στην περίπτωση όμως που πρόκειται για μη σύμφυτα ζεύγη, που δεν ανήκουν στον ίδιο μερικότερο χώρο, πρέπει να διακριβωθεί αν εν προκειμένω υπάρχει ομοιογενής αντίθεση. Εφόσον η αντίθεση εντός του ζεύγους δικαιώματος-θεσμού είναι ανομοιογενής, αποκλείεται η ύπαρξη φυσικής, και επομένως νομικής, σχέσης που θα αποτελούσε νόμιμο λόγο για τον περιορισμό του δικαιώματος και θα καθόριζε το μέτρο του.

²² Επιπλέον έρεισμα γι' αυτήν την απαγόρευση παρέχει και η επίκληση της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης, βλ. και παρακάτω υπό Στ.

2. ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

Μία επιπλέον αρχή που διαγράφει την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων και την προβληματική των περιορισμών τους είναι η αρχή *nulla restrictio sine lege constitutionale certa*, δηλαδή η αρχή της συνταγματικής πρόβλεψης των περιορισμών. Λογική συνέπεια της τυπικής υπεροχής του Συντάγματος και πλέον ρητή επιταγή του συντακτικού νομοθέτη μετά την αναθεώρηση του 2001 (άρθρο 25§1εδ.δ'Σ) είναι οι κάθε είδους περιορισμοί στα δικαιώματα να προκύπτουν από συνταγματική διάταξη ή από το συνδυασμό συνταγματικών διατάξεων, έτσι ώστε η γενική νομοθετική αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη να κινείται στα πλαίσια που διαγράφει το Σύνταγμα.

Αναλυτικότερα ενόψει και του εξαιρετικού χαρακτήρα των περιορισμών, επιβάλλεται οι τελευταίοι να βρίσκουν θεμελίωση στο σύνταγμα, δηλαδή να προκύπτουν από το γράμμα συνταγματικής διάταξης ή από την *ratio* της διάταξης που κατοχυρώνει δικαίωμα. Σε κάθε περίπτωση η συνταγματική διάταξη που προβλέπει περιορισμό ρητά ή σιωπηρά πρέπει να είναι σαφής και ορισμένη, δηλαδή ο περιορισμός να προκύπτει αβίαστα από το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων²³. Το ότι ο περιορισμός οφείλει να προκύπτει σαφώς από τη διάταξη, δεν σημαίνει μόνο *expressis verbis* πρόβλεψη: αυτή μπορεί να προκύπτει και μη ρητά, ως αποτέλεσμα της συνδυασμένης ερμηνείας περισσότερων διατάξεων και πάντα τηρουμένου του κανόνα της αιτιώδους συνάφειας.

Ωστόσο είναι δυνατή και η νομοθετική πρόβλεψη περιορισμού, η οποία όμως πρέπει να θεμελιώνεται σε επιφύλαξη υπέρ του νόμου (*Gesetzesvorbehalt, réserve de la loi*), δηλαδή εξουσιοδότηση του συντακτικού προς τον κοινό νομοθέτη να εξειδικεύσει τους περιορισμούς των δικαιωμάτων εντός των ορίων που προδιαγράφει το Σύνταγμα. Δεν πρόκειται για εξαιρετική περιοριστική εξουσία του κοινού νομοθέτη αλλά λειτουργία που εντάσσεται στη γενική νομοθετική του αρμοδιότητα και οριοθετείται από τις διατάξεις του συνταγματικού χάρτη. Εφόσον η διάταξη που περιέχει την επιφύλαξη αναφέρεται σε συγκεκριμένο περιορισμό²⁴, ο κοινός νομοθέτης δεσμεύεται να εξειδικεύσει τον προβλεπόμενο στη συνταγματική διάταξη περιορισμό, χωρίς να εισάγει άλλους. Ακόμα και στην περίπτωση όμως που

²³ Βλ. Δαγτόγλου Π. Δ. , Ατομικά Δικαιώματα Α΄, σελ.181, όπου ο συγγραφέας υιοθετεί τη διάκριση μεταξύ συνταγματικών και νομοθετικών περιορισμών, τονίζοντας ως προς τους πρώτους ότι δεν επιτρέπεται διασταλτική ερμηνεία τους ούτε αναλογική εφαρμογή τους σε άλλα δικαιώματα από αυτά για τα οποία προβλέπονται και σε κάθε περίπτωση πρέπει να ερμηνεύονται στενά. Σχετικά παρατίθενται οι ΣτΕ 1/33 (απαγόρευση διασταλτικής ερμηνείας των περιορισμών της ελευθερίας που επιτρέπονται μόνο με σαφή διάταξη νόμου) και ΣτΕ 2921/65(στενή ερμηνεία επιβάλλεται για τις συνταγματικές εξαιρέσεις του δικαιώματος του εκλέγεσθαι)

²⁴ Βλ. Δαγτόγλου Π. Δ. , Ατομικά Δικαιώματα Α΄, σελ.184επ., όπου γίνεται λόγος για ειδική ή περιορισμένη επιφύλαξη νόμου, όπου ο συντακτικός νομοθέτης θέτει ειδικούς όρους στη ρυθμιστική αρμοδιότητα του κοινού νομοθέτη, που θα εξειδικεύσει τις αόριστες νομικές έννοιες.

στην επιφύλαξη δεν περιγράφεται ορισμένος περιορισμός²⁵, ο κοινός νομοθέτης διαθέτει μεν μεγαλύτερη ελευθερία στη διαμόρφωση και εξειδίκευση των περιορισμών, αλλά πάντα στα πλαίσια της συστηματικής ερμηνείας και συνεφαρμογής περισσότερων συνταγματικών διατάξεων. Ως προς το αντικείμενο της επιφύλαξης υπέρ του νόμου, αυτή μπορεί να αναφέρεται είτε στην εισαγωγή ή εξειδίκευση συνταγματικά προβλεπόμενων εξαιρέσεων σε συνταγματικό κανόνα που κατοχυρώνει δικαίωμα, στον καθορισμό κυρώσεων που συνεπάγεται η παραβίαση της συνταγματικής διάταξης ή στον καθορισμό των προϋποθέσεων ελεύθερης δραστηριότητας των ατόμων και του κράτους και αφορά ακόμα και τα λεγόμενα ανεπιφύλακτα δικαιώματα.

Κατά την σημερινή²⁶ κρατούσα στη θεωρία άποψη, διάταξη που περιέχει επιφύλαξη υπέρ του νόμου μπορεί να εξειδικευτεί με τυπικό νόμο αλλά και με ουσιαστικό, στα πλαίσια της κανονιστικής αρμοδιότητας της διοίκησης²⁷. Δεδομένου όμως του κινδύνου σχετικοποίησης²⁸ των δικαιωμάτων και της μεγαλύτερης εγγύησης που προσφέρεται με τη μεσολάβηση του κοινοβουλίου, είναι ορθότερο να γίνει δεκτό ότι η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, τουλάχιστον όσον αφορά την εισαγωγή και εξειδίκευση περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι επιφύλαξη υπέρ της βουλής, εκτός αν ρητώς ορίζεται ότι απευθύνεται προς την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση²⁹.

Εκτός της εθνικής έννομης τάξης μπορεί να γίνει λόγος για επιφύλαξη υπέρ του διεθνούς δικαίου που προκύπτει από το άρθρο 28§1Σ. Συνεπώς οι επικυρωμένες με νόμο διεθνείς συμβάσεις και οι γενικά παραδεδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου που αναγνωρίζονται από τη διεθνή έννομη τάξη αποκτούν αυξημένη τυπική ισχύ σε σύγκριση με αντίθετες διατάξεις νόμων και υπερισχύουν των τελευταίων, τηρουμένης της αρχής της αμοιβαιότητας. Συνεπώς περιορισμοί που προκύπτουν από τέτοιους κανόνες διεθνούς δικαίου

²⁵ Βλ. Δαγτόγλου Π. Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ. 192, όπου γίνεται αναφορά σε «έμμεση επιφύλαξη υπέρ του νόμου», η οποία συνάγεται από υποχρεώσεις που επιβάλλει το Σύνταγμα στο κράτος προς τον σκοπό της προστασίας του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του, από τη ρύθμιση των οποίων μπορεί να προκύψουν περιορισμοί δικαιωμάτων.

²⁶ Βλ. Δαγτόγλου Π. Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ. 187, όπου επισημαίνεται ότι ιστορικά η επιφύλαξη νόμου ήταν επιφύλαξη μόνο υπέρ του τυπικού νόμου, του ψηφισμένου από τη Βουλή, προκειμένου να υπάρχει η αναγκαία λαϊκή νομιμοποίηση στην εισαγωγή περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων.

²⁷ Βλ. Δαγτόγλου Π. Δ., Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ. 1187επ. και 194 επ., όπου γίνεται αναφορά στην σχετικοποίηση της έννοιας «νόμος» στην περίπτωση της επιφύλαξης υπέρ του νόμου και στην πλέον κρατούσα άποψη ότι είναι πλέον δυνατή η εισαγωγή περιορισμών των δικαιωμάτων από την διοίκηση, χωρίς ανάγκη ειδικής συνταγματικής εξουσιοδότησης. Έτσι γίνεται λόγος για «διοικητικούς περιορισμούς» κατ' εφαρμογή των άρθρων 48§§1,2Σ (αναστολή ορισμένων δικαιωμάτων με προεδρικό διάταγμα), του άρθρου 44§1 (πράξεις νομοθετικού περιεχομένου) αλλά και κατ' εφαρμογή νομοθετικών διατάξεων περιορισμού δικαιωμάτων με ατομικά μέτρα, εκτός αν κάτι τέτοιο απαγορεύεται ρητά από το Σύνταγμα.

²⁸ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ. 76επ., όπου ο συγγραφέας αφενός αναφέρεται στον επηρεασμό του κοινού νομοθέτη κατά την άσκηση της νομοθετικής του δραστηριότητας από τη θέληση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας σχετικοποιώντας τις εγγυήσεις που παρέχει ο τυπικός νόμος, αφετέρου επισημαίνει ότι ενδεχομένως οι κανονιστικές πράξεις της διοίκησης παρέχουν περισσότερες νομικές εγγυήσεις, δεδομένης της επεξεργασίας τους από το ΣτΕ πριν την έκδοση και της δυνατότητας άσκησης ακυρωτικού ελέγχου. Παρά τις εγγυήσεις δημοσιότητας και τη δυνατότητα κοινωνικού διαλόγου που παρέχονται στην περίπτωση του τυπικού νόμου, η κανονιστική δράση της διοίκησης προκρίνεται ως ταχύτερη και αποτελεσματικότερη.

²⁹ Βλ. Χρυσόγονο Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ. 80, όπου καταλήγει στο ότι για την εισαγωγή περιορισμών από την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση, πρέπει να υπάρχει σχετικός τυπικός νόμος που την εξουσιοδοτεί και ρυθμίζει τα βασικά ζητήματα.

(άρθρου 28§1Σ, 5§2Σ) αλλά και από αμέσως εφαρμοστέο κοινοτικό δίκαιο (άρθρα 28§§1,2Σ) εφαρμόζονται ως εσωτερικό δίκαιο, κατισχύοντας αντίθετης διάταξης νόμου.

ΣΤ. ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

Σε συνάρτηση με το προαναφερθέν ζήτημα της επιφύλαξης υπέρ του νόμου και της οριοθέτησης της ρυθμιστικής αρμοδιότητας του κοινού νομοθέτη όσον αφορά στην εισαγωγή ή εξειδίκευση περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων γίνεται λόγος για όρια των περιορισμών αυτών. Όρια περιορισμών είναι οι δεσμεύσεις στις οποίες υπόκειται ο κοινός νομοθέτης όταν ρυθμίζει περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων. Καταρχήν ο κοινός νομοθέτης οφείλει να τηρεί τα όρια που θέτει η επιφύλαξη υπέρ του, εφόσον αυτή είναι συγκεκριμένη και κατονομάζει ορισμένους περιορισμούς, τους οποίους θα εξειδικεύσει ο κοινός νόμος. Εκτός από τα ειδικά αυτά όρια, σε κάθε περίπτωση ο κοινός νομοθέτης οφείλει να κινείται εντός γενικών ορίων που ισχύουν σε κάθε περίπτωση πρόβλεψης περιορισμών των δικαιωμάτων και προκύπτουν από την συστηματική θεώρηση του Συντάγματος.

Καταρχήν κάθε περιορισμός δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θίγει τον πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος, εκτός αν αυτό προβλέπεται ρητά από το ίδιο το Σύνταγμα. Αν και το παραβίαστο του πυρήνα των δικαιωμάτων δεν προβλέπεται από συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη, προκύπτει τόσο από τη διάταξη του άρθρου 2§1Σ που κατοχυρώνει την προστασία της αξίας του ανθρώπου, δικαιώματος μητρικού όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων, όσο και από το άρθρο 25§1εδ.α΄Σ, που θέτει υπό της εγγύησης του κράτους όλα τα δικαιώματα.

Επιπλέον ισχύει η αρχή της απαγόρευσης νομοθετικού περιορισμού σε συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή η απαγόρευση ατομικών νομοθετικών περιορισμών, που αν και δεν αποτελεί ρητή συνταγματική απαγόρευση, είναι λογική συνέπεια της αρχής της ισότητας (άρθρο 4§§1,2Σ) αλλά και της φύσης των κανόνων δικαίου ως γενικών και αφηρημένων.

Επίσης αυτονόητη είναι η απαγόρευση καταχρηστικής επιβολής περιορισμών των δικαιωμάτων, δεδομένου ότι η αρχή αυτή οριοθετεί και την ίδια την άσκηση των δικαιωμάτων. Η συγκεκριμένη απαγόρευση προβλέπεται και από την ΕΣΔΑ, συνεπώς αποτελεί εσωτερικό δίκαιο αυξημένης τυπικής ισχύος που δεσμεύει τη διοίκηση, το νομοθέτη, τα δικαστήρια και τον ιδιώτη,

απαγορεύοντας την εφαρμογή των περιορισμών των δικαιωμάτων για σκοπό ξένο από αυτόν για τον οποίο θεσπίστηκαν.

Άλλη βασική αρχή που ισχύει στην προκειμένη περίπτωση είναι η αρχή της αναλογικότητας³⁰, δηλαδή η ύπαρξη εύλογης σχέσης μεταξύ της ρύθμισης του περιορισμού ως προς την ένταση, έκταση και διάρκεια με τον επιδιωκόμενο από την επιβολή του σκοπό. Πλέον ρητά προβλεπόμενη στο Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001 στο άρθρο 25§1εδ.δ'Σ, η αρχή της αναλογικότητας αναπτύχθηκε καταρχήν από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας και συνδέθηκε με τη θεωρία της στάθμισης συμφερόντων κατά τον περιορισμό συνταγματικών δικαιωμάτων. Η αρχή εφαρμόζεται ήδη από τη δεκαετία του '70 από το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ενώ αναγράφεται ρητά στην ΕΣΔΑ και εφαρμόζεται από το ΕΔΔΑ και μέσω των νομολογιών των δικαστηρίων αυτών εισήχθη στις εθνικές έννομες τάξεις. Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στον περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων βασίζεται στην εξέταση αφενός του σκοπού του νόμου, όπως προκύπτει επίσημα από τα πρακτικά των συζητήσεων και την αιτιολογική έκθεση, υπέρ του οποίου ισχύει το τεκμήριο συνταγματικότητας, και αφετέρου του χρησιμοποιούμενου μέσου (δηλαδή του περιορισμού) για την επίδιωξη του. Προκειμένου να συναχθεί η νομιμότητα του περιορισμού, πρέπει ο περιορισμός να πληροί τα κριτήρια της προσφορότητας (Geeignetheit) και της αναγκαιότητας (Notwendigkeit), δηλαδή ο περιορισμός να δύναται να επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα και επιπλέον να είναι το ηπιότερο πρόσφορο μέσο, με την έννοια ότι είναι το λιγότερο περιοριστικό μέσο για την επίτευξη του σκοπού.

Άλλη βασική αρχή που εφαρμόζεται στην επιβολή περιορισμών στα συνταγματικά δικαιώματα είναι η συμφωνία με την ελεύθερη δημοκρατική τάξη (freiheitliche demokratische Ordnung, la clause «dans une société démocratique») που συνδέεται καταρχήν με την απαγόρευση των περιορισμών δικαιωμάτων όταν αυτά εφαρμόζονται στα πλαίσια της γενικής σχέσης. Η αρχή αυτή, μάλιστα ρητά αναγραφόμενη στην ΕΣΔΑ, έχει την έννοια ότι οι περιορισμοί είναι επιτρεπτοί και αναγκαίοι σε μία δημοκρατία που στηρίζεται στην ελευθερία.

³⁰ Βλ. ΑΠ 899/2001 (για επιδίκαση αποζημίωσης), απόφαση που αναγνωρίζει την ισχύ της αρχής της αναλογικότητας βάσει της αρχής του Κράτους Δικαίου), ΑΠ Ολ. 43-45/2005, που εξειδικεύει τα κριτήρια εφαρμογής της αρχής, αναγνωρίζει την ισχύ της σε όλες τις εκφάνσεις της κρατικής δράσης και επισημαίνει ότι προϋπήρχε της ρητής συνταγματικής της κατοχύρωσης με την αναθεώρηση του 2001, ΑΠ 1020/2004, που επίσης αναλύει την έννοια της αρχής της αναλογικότητας.

Z. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ

Η πρακτική χρησιμότητα της θεωρίας για τους περιορισμούς των συνταγματικών δικαιωμάτων εκδηλώνεται κατεξοχήν στην προβληματική της άρσης των αντιθέσεων που προκύπτουν κατά την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων τόσο σε διαφορές ιδιωτών με το κράτος όσο και σε διαφορές ιδιωτών μεταξύ τους. Η εφαρμογή αυτή εκτείνεται με διαβαθμίσεις σε όλες τις νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στις σχέσεις των υποκειμένων του δικαίου. Κρίσιμο για την άρση των αντιθέσεων που προκύπτουν κατά την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι να διακριβωθεί αν στην προκειμένη περίπτωση το δικαίωμα υφίσταται περιορισμό, δηλαδή θεμιτή συρρίκνωση του γενικού του περιεχομένου, ή αν προσβάλλεται, οπότε επιβάλλεται η αποκατάστασή του. Σε αυτήν την κατεύθυνση κινούνται οι θεωρίες της στάθμισης συμφερόντων, της πρακτικής εναρμόνισης και της θεσμικής προσαρμογής.

Η θεωρία της στάθμισης συμφερόντων (Interessenabwägung Güterabwägung) αναπτύχθηκε νομολογιακά από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας στη βάση της αρχής της αναλογικότητας, με σκοπό την επίλυση σύγκρουσης δικαιωμάτων, κυρίως στα πλαίσια σχέσεων δημοσίου δικαίου και όσον αφορά δικαιώματα για τα οποία υπάρχει επιφύλαξη υπέρ του νόμου. Η μέθοδος αυτή εκκινώντας από την υπόθεση της καταρχήν νόμιμης άσκησης των δικαιωμάτων και από τις δύο πλευρές, σταθμίζει τα συγκρουόμενα δικαιώματα και αξιολογώντας τα περιπτωσιολογικά καταλήγει στην προτίμηση του ενός από αυτά. Οι αδυναμίες της θεωρίας αυτής είναι προφανείς: καταρχήν η αφετηρία της είναι προβληματική αφού στηρίζεται στην παρωχημένη ατομικιστική αντίληψη για την έννομη τάξη μιλώντας για σύγκρουση δικαιωμάτων, δηλαδή αντιπαράθεση δικαιώματος προς δικαίωμα. Στα πλαίσια της σύγχρονης ενιαίας έννομης τάξης δεν υπάρχει σύγκρουση δικαιωμάτων, αλλά μόνο πραγματικές συγκρούσεις, όπου τα δικαιώματα είτε προσβάλλονται είτε ασκούνται αρμονικά, δεδομένου ότι το δίκαιο δεν μπορεί να απαγορεύει και συγχρόνως να επιτρέπει την αυτή συμπεριφορά. Επιπλέον η συγκεκριμένη μέθοδος, με την περιπτωσιολογική (Einzelfallabwägung) επίλυση των διαφορών, παρέχει μεγαλύτερη του δέοντος ευχέρεια στο δικαστή, ενισχύοντας την αβεβαιότητα δικαίου. Τέλος παραβλέπει την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων, αξιολογώντας με ασαφή κριτήρια ορισμένα συνταγματικά αγαθά ως άξια μεγαλύτερης προστασίας από άλλα.

Πιο εξελιγμένη από τη στάθμιση συμφερόντων, η θεωρία της πρακτικής εναρμόνισης (praktische Konkordanz) εφαρμόστηκε για την άρση αντιθέσεων στην περίπτωση των ανεπιφύλακτων δικαιωμάτων μέσω της συστηματικής ερμηνείας περισσότερων συνταγματικών διατάξεων, οδηγώντας έτσι στο θεμιτό των μη ρητών περιορισμών και εξασφαλίζοντας την εφαρμογή όλων των διατάξεων.

Πληρέστερη, ασφαλέστερη και αποτελεσματικότερη η θεωρία της θεσμικής προσαρμογής βασίζεται στην ταυτόχρονη προστασία θεσμών και δικαιωμάτων, την αρχή της βασικής ισχύος των δικαιωμάτων³¹, της συνταγματικής πρόβλεψης των περιορισμών, του αιτιώδους των περιορισμών, της απαγόρευσης των περιορισμών στη γενική σχέση και της αντιπαράθεσης δικαιώματος με θεσμό. Εκκινώντας από την ταυτόχρονη προστασία δικαιώματος και θεσμού στον οποίο αυτό εφαρμόζεται, εντοπίζει το κοινό αντικειμενικό στοιχείο του ζεύγους της αντίθεσης προκειμένου να καταλήξει στην προσαρμογή του δικαιώματος στο θεσμό, δηλαδή στη νόμιμη συρρίκνωση του γενικού του περιεχομένου, ή στο συμπέρασμα ότι το παρεμποδιζόμενο δικαίωμα προσβάλλεται είτε λόγω έλλειψης συνταγματικής πρόβλεψης του περιορισμού είτε λόγω έλλειψης αιτιώδους συνάφειας (στα ανεπιφύλακτα δικαιώματα).

Η. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ιστορική διάγνωση του φιλελευθερισμού στις αρχές του εικοστού αιώνα και η ιστορική εμπειρία του ετατισμού που εξαφανίζει την ατομικότητα με το πρόσχημα του εθνικού συμφέροντος οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας διαλεκτικής νομικοπολιτικής θεωρίας, αυτής του κοινωνικού ανθρωπισμού. Η σύγχρονη έννομη τάξη είναι δικαιοκρατούμενη και ανθρωπιστική, βασιζόμενη στο απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας, η οποία ανάγεται σε ανώτατη δικαιοπολιτική αρχή και μητρικό θεμελιώδες δικαίωμα από το οποίο προκύπτουν τα υπόλοιπα επιμέρους δικαιώματα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο σύνολό τους είναι συνταγματικά δικαιώματα, δηλαδή κατοχυρώνονται από κανόνες αυξημένης τυπικής ισχύος, παράλληλα με τις επιμέρους έννομες σχέσεις εντός των οποίων ασκούνται. Η συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων συνιστά και προσδιορισμό του γενικού τους περιεχομένου, δηλαδή οριοθέτησή τους, με την οποία συχνά συγχέεται η έννοια του περιορισμού. Ωστόσο υπάρχει αισθητή διαφοροποίηση των δύο εννοιών, δεδομένου ότι ο περιορισμός είναι συρρίκνωση του γενικού αυτού περιεχομένου, κάτι που διακρίβώνεται στην πράξη μόνο εφόσον έχει προηγηθεί η οριοθέτηση.

³¹ Βλ. Βενιζέλο Ε., Το αναθεωρητικό κεκτημένο, σελ.135επ., όπου επισημαίνει ότι η νέα ρήτρα του άρθρου 25§1εδ.β'Σ προσδίδει ωφέλιμο κανονιστικό περιεχόμενο (effet utile) σε όλα τα συνταγματικά δικαιώματα, καθιστώντας αποδέκτες της ρύθμισης όλα τα κρατικά όργανα, προστατεύοντας τόσο τα δικαιώματα όσο και την άσκησή τους και επιβάλλοντας εξασφάλιση της ωομικής και πραγματικής αποτελεσματικής άσκησής τους.

Όπως και τα δικαιώματα, οι περιορισμοί τους πρέπει να είναι θεμιτοί, δηλαδή περιορισμοί θεμελιωμένοι συνταγματικά. Εφόσον δεν έχουν συνταγματικό έρεισμα, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για περιορισμούς *stricto sensu*, αλλά για προσβολή του δικαιώματος που δεν επιτρέπεται και αποδοκιμάζεται από την έννομη τάξη. Η συνταγματική θεμελίωση ενός περιορισμού μπορεί να προκύπτει από το κείμενο του Συντάγματος είτε ρητά, όταν η διάταξη αναφέρει τον περιορισμό ή όταν συνοδεύει την προστασία του δικαιώματος με επιφύλαξη υπέρ του νόμου, είτε σιωπηρά, όταν ο περιορισμός προκύπτει από την *ratio* της διάταξης, ενώ σε κάθε περίπτωση πρέπει να διαπιστώνεται η συνδρομή αιτιώδους συνάφειας μεταξύ δικαιώματος και σχέσης εντός της οποίας ασκείται. Στην αντίθεση πλέον δεν υπάρχει σύγκρουση δικαιωμάτων με τη νομική έννοια του όρου, δηλαδή αντιπαράθεση υποκειμενικού δικαιώματος με δικαίωμα. Με την αποϋποκειμενικοποίηση των δικαιωμάτων και την παράλληλη προστασία δικαιωμάτων και θεσμών, είναι δυνατή η αντιπαράθεση δικαιώματος με θεσμό, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων και να παρέχονται ασφαλέστερα κριτήρια για την άρση των αντιθέσεων. Αυτή είναι και η αφετηρία της θεσμικής προσαρμογής, δηλαδή της εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων, που ασκούνται στα πλαίσια ειδικών έννομων σχέσεων, προσωρινά συρρικνωμένων εφόσον και κατά το μέτρο που συνδέονται με κοινό αντικειμενικό στοιχείο με τη συγκεκριμένη σχέση.

Η κατανόηση της φύσης και της λειτουργίας των περιορισμών, καθώς και της διάκρισής τους από τις οριοθετήσεις και τις προσβολές είναι αναγκαία προϋπόθεση για την ορθή εφαρμογή της θεσμικής προσαρμογής και συνεπώς την ασφαλέστερη και αποτελεσματικότερη άρση των αντιθέσεων που προκύπτουν από την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων, αποφεύγοντας έτσι τη χρήση ασαφών κριτηρίων, την περιπτωσιολογική αντιμετώπιση και τη συνεπαγόμενη ανασφάλεια δικαίου.

Θ. ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στα πλαίσια του σύγχρονου κοινωνικού κράτους δικαίου η έννομη τάξη είναι ανθρωπιστική και ενιαία και κατοχυρώνει δικαιώματα και θεσμούς. Αναγκαία συνέπεια τούτου είναι η μεταβολή του νοήματος των δικαιωμάτων, η αποϋποκειμενικοποίησή τους και η εφαρμογή τους εντός της γενικής σχέσης αλλά και των επιμέρους ειδικών κυριαρχικών και διαπροσωπικών σχέσεων.

Προκειμένου να εφαρμοσθούν σε συγκεκριμένο θεσμό τα δικαιώματα προσαρμόζονται θεσμικά, δηλαδή συρρικνώνονται ως προς το γενικό τους περιεχόμενο, έτσι ώστε να εξασφαλισθεί η ταυτόχρονη προστασία θεσμών και δικαιωμάτων. Οι περιορισμοί αυτοί είναι έκτακτες συρρικνώσεις του περιεχομένου των δικαιωμάτων και αναφέρονται είτε στην κτήση είτε στην άσκηση του δικαιώματος που ασκείται στα πλαίσια πάντα ειδικών σχέσεων. Μπορεί να είναι ρητοί, δηλαδή να προβλέπονται σε συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη την οποία εξειδικεύει περαιτέρω ο κοινός νομοθέτης, μπορεί να θεμελιώνονται σε επιφύλαξη υπέρ του νόμου που ευρίσκεται σε συνταγματική διάταξη ή να προκύπτουν από το κοινό αντικειμενικό στοιχείο του αντιτιθέμενου ζεύγους. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να τηρείται το απαραβίαστο του πυρήνα του δικαιώματος, η μη καταχρηστική επιβολή περιορισμού, η αρχή της αναλογικότητας, η απαγόρευση ατομικού νομοθετικού περιορισμού και η συμφωνία με την ελεύθερη δημοκρατική τάξη.

I. SUMMARY

RESTRICTIONS OF CONSTITUTIONAL RIGHTS

The unified and humanistic legal order of the contemporary welfare state consolidates both constitutional rights and institutions, consequently altering the meaning of rights, objectifying them and rendering their implementation possible in the context of the general state-individual relation as well as within specific institutions or relations between individuals. When implemented within institutions and private law relations, constitutional rights are being adjusted to the institution: their general context shrinks, so that both rights and institutions are equally protected. These restrictions are extraordinary shrinkages imposed on the substance of acquisition or exercise of human rights, when practiced in the context of institutions. Restrictions can be either categorical, when they are being specifically provided by the constitution and further specified by the common legislator, or founded on clauses in the constitutional provisions, or even deduced by a common objective element of opposing pair. Be that as it may restrictions must never contravene the basic principle of the inviolability of the rights' core, the principle of proportionality, the liberal democratic order, the rule of non-excessive use and the rule of the prohibition of individual restrictions.

ΙΑ. ΛΗΜΜΑΤΑ

Κοινωνικό κράτος (welfare state, l' état social, Wohlfahrtsstaat)

Συνταγματικό δικαίωμα (constitutional right, droit constitutionnel, Verfassungsrecht/ Grundrecht)

Περιορισμός συνταγματικών δικαιωμάτων (restriction of constitutional rights, diminution de droits constitutionnels, Einschränkung der Grundrechte)

Οριοθέτηση συνταγματικών δικαιωμάτων (limitation of constitutional rights, confin de droits constitutionnels, Grenze der Grundrechte)

Επιφύλαξη υπέρ του νόμου (saving clause, réserve, Gesetzesvorbehalt)

Αρχή της αναλογικότητας (principle of proportionality, le principe de la proportionnalité, Verhältnismässigkeit)

Αιτιώδης συνάφεια (causal nexus, jonction causale, Kausalzusammenhang)

ΙΒ. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΣτΕ, δ' τμήμα, 1743/1985, ΝοΒ(34) 1986 - υπόθεση διατηρητέου κτιρίου οδού Μεραρχίας

Ιδιόκτητο κτίριο στην οδό Μεραρχίας χαρακτηρίστηκε με π.δ. ως διατηρητέο και ο ιδιοκτήτης προσέφυγε στο ΣτΕ, ισχυριζόμενος ότι το π.δ. είναι αντισυνταγματικό, καθόσον του στερείται η δυνατότητα χρήσης και κάρπωσης του ακινήτου και συνεπώς θίγεται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας του. Το δικαστήριο απέρριψε την αίτηση δεχόμενο την συνταγματικότητα του π.δ., βάσει της αυξημένης κρατικής προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος (24§1 και 6Σ) και δέχθηκε ότι αυτό δεν προσκρούει στο άρθρο 17, δεδομένου ότι δεν αναιρείται η εξουσία χρήσης και κάρπωσης του ακινήτου, αλλά παρακωλύεται μόνο η δυνατότητα κατεδάφισης του κτιρίου και ανέγερσης οικοδομής και συνεπώς δεν εκμηδενίζεται η ιδιοκτησία.

ΣτΕ, 2402/1988- όριο προσαύξησης διδάκτρων στα ιδιωτικά σχολεία με υ.α.

Με κοινή υ.α. ορίστηκε ανώτατο όριο προσαύξησης διδάκτρων των ιδιωτικών σχολείων και η Πανελλήνια Ομοσπονδία Ιδρυτών ιδιωτικών Σχολείων προσέφυγε με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του ΣτΕ ισχυριζόμενη ότι η υ.α. είναι αντίθετη στα άρθρα 5 και 105Σ. Το δικαστήριο απέρριψε την αίτηση ακύρωσης με την αιτιολογία ότι οι εν λόγω συνταγματικές διατάξεις δεν αποκλείουν τον περιορισμό της οικονομικής ελευθερίας με νόμο για την προστασία γενικότερου συμφέροντος, όπως συμβαίνει με το ν.708/1977.

ΣτΕ, 97/1980 – υπόθεση αμφίεσης μαθητριών

Η πράξη επιβολής πειθαρχικής ποινής συνιστά μέτρο εσωτερικής τάξης, συνεπώς θεμιτός περιορισμός.

Διοικ.Εφ. Αθηνών 2702/1987- υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού

Η άρνηση διορισμού νηπιαγωγού επειδή είναι καθολική, δεν συνιστά απλό περιορισμό εφόσον στην προσχολική αγωγή δεν επιβάλλεται θρησκευτική αγωγή και συνεπώς δεν υπάρχει κοινό αντικειμενικό στοιχείο μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας της νηπιαγωγού και του παρεχόμενου από αυτήν έργου, ώστε να δικαιολογείται τέτοιος περιορισμός.

Πρωτ. Βέροιας 174/1972- υπόθεση χιλιαστή συζύγου

Δεν συνιστά ισχυρό κλονισμό του γάμου το γεγονός ότι ο σύζυγος άλλαξε δόγμα και κατέστη χιλιαστής, αφού η θρησκευτική πίστη δεν αποτελεί αντικειμενικό στοιχείο του θεσμού του γάμου και συνεπώς είναι αθέμιτος ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας.

ΑΠ (ε' τμήμα) 219/1987- υπόθεση εφημερίδας «Ελεύθερος Τύπος»

Ο συντακτικός νομοθέτης επιδιώκοντας την προστασία της τιμής του Προέδρου της δημοκρατίας και κατ' επέκταση του πολιτεύματος επιτρέπει την κατασταλτική κατάσχεση με παραγγελία του εισαγγελέα.

ΑΠ 1463/1981 – υπόθεση 5.000.000\$

Η εφημερίδα «Αυριανή» δημοσίευσε ότι η Χριστίνα Ωνάση παρέδωσε στον τότε πρωθυπουργό και μετέπειτα Πρόεδρο της Δημοκρατίας επιταγή 5.000.000\$ για την άμυνα της χώρας και η εφημερίδα ισχυρίστηκε ότι η επιταγή εξαφανίστηκε και εξαγοράστηκε από γνωστό άτομο σε τράπεζα της Ζυρίχης. Ο αναιρεσίβλητος υποστήριξε ότι το εφαρμοστέο άρθρο 191§1ΠΚ που κολάζει τη διασπορά ψευδών ειδήσεων είναι αόριστο, δεν συνιστά *lex certa* και συνεπώς αντίκειται στο άρθρο 7§1εδ.α'Σ. Ωστόσο ο ΑΠ απεφάνθη ότι δεν τίθεται θέμα αοριστίας της εν λόγω διάταξης ως προς τον προσδιορισμό της εγκληματικής συμπεριφοράς και προχώρησε στην αναίρεση της απόφασης του Εφετείου.

Διοικ.Εφετείο Αθηνών 299/1988 – υπόθεση άθεου/ αλλόθρησκου δασκάλου

Δεν αντίκειται στο Σύνταγμα ο αποκλεισμός διορισμού ως δασκάλου της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Ελλήνων άθεων ή αλλόθρησκων, αφού οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν κοινό αντικειμενικό στοιχείο του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και του παρεχόμενου από αυτόν έργου, καθόσον οι δάσκαλοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης διδάσκουν το

μάθημα των θρησκευτικών, και συνεπώς είναι θεμιτός ο περιορισμός του δικαιώματος.

Εφετείο Αθηνών 4168/1982, ΤοΣ 1983 – αναγκαστική διαιτησία

Η υπαγωγή σε διαιτησία με αποκλειστική πρωτοβουλία του ενός μέρους, χωρίς τη σύμφωνη θέληση του άλλου μέρους, συνιστά αναγκαστική διαιτησία και προσβάλλει την αρχή του νόμιμου δικαστή (8§1 Σ) και το απορρέον από αυτήν δικαίωμα του φορέα.

ΣτΕ 746/1984 – υπόθεση Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων

Με την πράξη νομοθετικού περιεχομένου 28.07.1978 (κυρωθείσα με το ν.867/1979) επετράπη η επίταξη ακινήτων για την αντιμετώπιση κοινωνικών αναγκών που προκάλεσαν σεισμοί (18§3Σ) και με υ.α. επιτάχθηκε ακίνητο για στέγαση σχολείου (λειτουργικός περιορισμός). Μετά από πάροδο χρονικού διαστήματος η ιδιοκτήτρια προσέφυγε στο ΣτΕ προκειμένου να ακυρωθεί η άρνηση (τεκμαιρόμενη μετά τριμήνου) του αρμόδιου υπουργού να άρει την επίταξη, δεδομένου ότι η διατήρησή της δεν είναι επιτρεπτή μετά από πάροδο εύλογου χρονικού διαστήματος κι εφόσον δεν ενεργηθεί αναγκαστική απαλλοτρίωση. Το ΣτΕ δέχθηκε την αίτηση της ιδιοκτήτριας και ακύρωσε την παράλειψη του υπουργού.

ΙΓ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα- Γενικό Μέρος

Δημητρόπουλος Ανδρέας, Συνταγματικά Δικαιώματα- Ειδικό Μέρος

Δημητρόπουλος Ανδρέας, Κοινωνικός Ανθρωπισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Βενιζέλος Ευάγγελος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο

Δαγτόγλου Π. Δ., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α΄

Παπακωνσταντίνου Απόστολος, Κοινωνική Δημοκρατία και Κοινωνικό Κράτος Δικαίου στο Σύνταγμα 1975/86/01

Κασσιμάτης Γεώργιος, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Κοινωνικό Κράτος

Χρυσόγονος Κώστας, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα

Επιμέλεια εργασίας: Αλεξοπούλου Ελένη- Ειρήνη

A.M.: 1340200100032

Τηλέφωνο επικοινωνίας: 6944720388

Ηλεκτρονική Διεύθυνση: erilena@otenet.gr

